

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΟΤΡΟΦΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

ΣΤΑΥΡΙΑΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥ

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών
Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης*

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΑΓΚΟΣ

*Γεωπόνος-Γεωργοοικονομολόγος, Τμήμα Ζωικής Παραγωγής, Αλεξάνδρειο
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης*

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΝΟΥΣΙΔΗΣ

*Γεωπόνος - Ζωοτέχνης, Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης*

ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΑΜΠΑΣ,

*Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης*

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΓΚΑ

*Καθηγήτρια, Τμήμα Ζωικής Παραγωγής, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό
Ίδρυμα Θεσσαλονίκης*

Περίληψη

Η κρίση στον αγροτικό τομέα, η οποία άρχισε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, σήμερα βιώνεται ιδιαίτερα έντονα από εκείνες τις εκμεταλλεύσεις που εφάρμοσαν εντατικά παραγωγικά συστήματα. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιες στρατηγικές εφαρμόζονται τόσο σε επίπεδο οικογενειακής εκμετάλλευσης, όσο και σε συλλογικό επίπεδο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση των στρατηγικών των προβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του Βόρειου Έβρου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω τεχνικοοικονομικής ανάλυσης δεδομένων από τη λογιστική παρακολούθηση 41 εκμεταλλεύσεων της περιοχής το 2010 και το 2012, καθώς και επιτόπιας έρευνας στην περιοχή και συμπλήρωση ερωτηματολογίων κατά το διάστημα Ιούνιος – Οκτώβριος 2012. Οι παραπάνω εκμεταλλεύσεις, στην προσπάθειά τους να εκσυγχρονιστούν και να γίνουν ανταγωνιστικές στην αγορά, υιοθέτησαν κατά την προηγούμενη δεκαετία καινοτομίες μέσω πολύ σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε μηχανολογικό και κτιριακό εξοπλισμό, ενθαρρυμένοι από τις επιδοτήσεις που παρείχαν τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Η μεγέθυνση και εντατικοποίηση του παραγωγικού συστήματος επέβαλε την πρόσληψη ξένου εργατικού δυναμικού (Βούλγαροι μετανάστες). Οι επενδύσεις σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν ορθολογικές, καθώς πραγματοποιήθηκαν χωρίς πρόσβαση σε ουσιαστική

πληροφόρηση, με ελλιπή στήριξη από ιδιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες παροχής συμβουλών και χωρίς, συχνά, την απαραίτητη τεχνογνωσία. Ήδη τα οικονομικά αποτελέσματα του 2010 προδιέγραφαν τη δυσπραγία στην οποία θα περιέρχονταν. Σήμερα η κρίση ουσιαστικά έφερε στην επιφάνεια τις εγγενείς διαρθρωτικές τους αδυναμίες, αναδεικνύοντας κυρίως αστοχίες στη λήψη στρατηγικών αποφάσεων, όταν το κεφάλαιο ήταν εύκολα διαθέσιμο. Σε πρώτο επίπεδο, μια κοινή στρατηγική αντιμετώπισης της κρίσης που εφαρμόζουν σε οικογενειακό επίπεδο είναι η αξιοποίηση της διαθέσιμης, αλλά μη αξιοποιούμενης πριν την κρίση, οικογενειακής εργασίας, κυρίως των συζύγων. Ωστόσο, η στρατηγική αυτή στις σημερινές συνθήκες έχει οριακά μόνο αποτελέσματα. Σε δεύτερο επίπεδο, οι προβατοτρόφοι μέσω της δημιουργίας ομάδας παραγωγών για την εμπορία των προϊόντων τους, επιχειρούν να δώσουν συλλογικά διέξοδο στην κρίση, αναζητώντας παράλληλα να εντοπίσουν τις κατάλληλες οργανωτικές και διαρθρωτικές ρυθμίσεις ώστε να παγιωθεί αυτή η προσπάθεια.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, στρατηγικές, αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις, Έβρος

1. Εισαγωγή

Η κρίση, κατά ορισμένους μελετητές, αποτελεί ένα δομικό στοιχείο της οικονομικής εξέλιξης, τον παράγοντα που ωθεί στην καινοτομία, καθώς αποτελεί βασικό στοιχείο στη διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής» κατά την οποία «ανατρέπεται η οικονομική δομή εκ των έσω ακατάπαυστα καταστρέφοντας την παλιά δομή και ακατάπαυστα δημιουργώντας μια καινούργια» (Shumpeter, 1945).

Από τους τρεις τομείς της οικονομίας, ο πρωτογενής είναι εκείνος που αντιμετωπίζει τις συχνότερες κρίσεις, είτε ως αποτέλεσμα μεταβολών στις διεθνείς συνθήκες και στο γενικότερο μακροοικονομικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, είτε για λόγους που σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητές του. Πράγματι, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις καιρικές συνθήκες, που έχουν ως συνέπεια ξαφνικές, απρόβλεπτες και μεγάλης κλίμακας μεταβολές στην παραγωγή των γεωργικών προϊόντων. Πρόκειται για τις επιπτώσεις του κινδύνου και της αβεβαιότητας στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τα εγγενή χαρακτηριστικά του τομέα. Αυτές οι μεταβολές με τη σειρά τους συνεπάγονται αντίστοιχες μεταβολές στην προσφορά στη διεθνή αγορά, με αντίκτυπο στην εξέλιξη των τιμών των γεωργικών προϊόντων (μείωση ή αύξηση), οι οποίες γίνονται αισθητές σε τοπικό επίπεδο. Εκτός από αυτού του τύπου τις κρίσεις, ο πρωτογενής τομέας αντιμετωπίζει και άλλες που συνδέονται με επιδημίες που μειώνουν σημαντικά ή καταστρέφουν την παραγωγή (π.χ. πράσινο σκουλήκι βαμβακιού, αφθώδης πυρετός, «τρελές αγελάδες» κλπ). Συνήθως οι παραπάνω κρίσεις περιορίζονται σε έναν

συγκεκριμένο κλάδο του πρωτογενή τομέα ή σε μια χώρα ή περιοχή και έχουν προβλεφθεί μηχανισμοί τόσο εθνικοί όσο και υπερεθνικοί (π.χ. ΕΕ) που τείνουν να αντισταθμίσουν τις απώλειες των γεωργικών εισοδημάτων, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι κραδασμοί τους απορροφώνται από άλλους κλάδους ή τομείς της οικονομίας (π.χ. απορρόφηση των ανέργων από άλλο κλάδο).

Η σημερινή κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι πρωτόγνωρη, καθώς αυτή αφορά στο σύνολό της, δεν υπάρχουν αντισταθμιστικοί μηχανισμοί και δεν διαφαίνονται δυνατότητες απορρόφησης των κραδασμών της από άλλους τομείς. Θέτει σε αμφισβήτηση τις δομές λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, αλλά και του κοινωνικού συστήματος στο σύνολό του. Ο πρωτογενής τομέας επηρεάζεται άμεσα και με ποικίλους τρόπους από αυτή, όπως, όμως, θα φανεί στη συνέχεια, τα χαρακτηριστικά της κρίσης του πρωτογενή τομέα διαφοροποιούνται από την ύφεση που βιώνει η χώρα.

Η διαμόρφωση πολιτικών σε κεντρικό επίπεδο για την άμβλυση των επιπτώσεων της κρίσης είναι συχνά χρονοβόρα, διότι υπόκειται σε χρονικούς και γραφειοκρατικούς περιορισμούς, ενώ ακόμα κι όταν υπάρχουν, παρέχουν γενικευμένες λύσεις. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιους μηχανισμούς εφαρμόζουν οι ίδιοι οι παραγωγοί προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση.

Γενικά, υποστηρίζεται ότι σε περιόδους κρίσης οι επιχειρήσεις εφαρμόζουν στρατηγικές που περιλαμβάνουν τη μείωση του κόστους παραγωγής, τον έλεγχο της παραγωγής, τη μείωση των επενδύσεων, περισσότερη εργασία με ίδια κεφάλαια και διακανονισμούς στην αποπληρωμή των χρεών (Zehir, 2005, Laitenen, 2000, Kitching et al., 2009, Pearce & Michael, 1997). Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, η συνήθης στρατηγική είναι αυτή της διαφοροποίησης των πρακτικών διαχείρισης, οι οποίες περιλαμβάνουν την ενοικίαση γεωργικής γης και τη μείωση των δαπανών, ενώ συνήθης είναι η αναζήτηση εξωγεωργικής εργασίας, τόσο από την πλευρά του αρχηγού της γεωργικής εκμετάλλευσης, όσο και των υπολοίπων μελών του νοικοκυριού (Whatmore et al., 1987, Franks, 1998), στην περίπτωση, όμως, ενδοτομεακών κρίσεων, οπότε και οι άλλοι τομείς της οικονομίας είναι ικανοί να απορροφήσουν τις επιπτώσεις τους.

Στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, όπως και γενικότερα στον πρωτογενή τομέα, η ανελαστική προσφορά των προϊόντων σε συνδυασμό με τη μείωση των τιμών συνεπάγεται ουσιαστική μείωση των εισοδημάτων. Συγχρόνως, όμως, οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας στον πρωτογενή τομέα είναι επίσης σημαντικές.

Αντίθετα από την επικρατούσα τάση σε περιόδους ευημερίας, όπου το πλεονάζον εργατικό δυναμικό αποχωρεί από τον πρωτογενή τομέα και απασχολείται σε άλλους κλάδους, σε περιόδους γενικευμένης ύφεσης η τάση αυτή περιορίζεται ή και αντιστρέφεται, ώστε να παρατηρείται επιστροφή του εργατικού δυναμικού στη γεωργία, αύξηση της προσφοράς εργασίας και, εν τέλει, αύξηση της καταβαλλόμενης εργασίας (Ψυχουδάκης, 1998). Επιπλέον, σχετικές έρευνες έδειξαν ότι σε εποχές κρίσης οι εκμεταλλεύσεις διαφοροποιούν τις διαχειριστικές τους πρακτικές ως προς τη βόσκηση, τη χρήση αγοραζόμενων εισροών και αναδιάρθρωση της καταβαλλόμενης εργασίας (DiNaroli & Bleiwas, 2010, Cessna, 2010). Στην Ελλάδα, οι Καρελάκης κ.α. (2012) έδειξαν ότι οι προβατοτρόφοι της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης εφαρμόζουν στρατηγικές που αφορούν κατά κύριο λόγο τις πρακτικές εκτροφής (π.χ. αλλαγές στο σιτηρέσιο και στη διατροφή των ζώων) και τις πρακτικές διαχείρισης (π.χ. βόσκηση, διαχείριση άμελης, ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών) και δεν καταφεύγουν σε μείωση των αγοραζόμενων εισροών.

Στην παρούσα εργασία διερευνώνται οι πρακτικές που εφαρμόζουν οι προβατοτρόφοι του βόρειου Έβρου. Συγκεκριμένα, παρατίθενται τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2010 με τη μέθοδο της λογιστικής παρακολούθησης σε ένα δείγμα 41 αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Βόρειο Έβρο. Η έρευνα επαναλήφθηκε στις ίδιες 41 εκμεταλλεύσεις το 2013, στο πλαίσιο της οποίας επικαιροποιήθηκαν τα στοιχεία της πρώτης. Τα δεδομένα της έρευνας αξιοποιούνται σε μια τεχνικοοικονομική ανάλυση, με στόχο τη διερεύνηση των επιπτώσεων της κρίσης στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, αλλά και των στρατηγικών που ανέλαβαν οι αιγοπροβατοτρόφοι, ώστε να την αντιμετωπίσουν.

2. Η κρίση στην ελληνική γεωργία

Η πορεία της κρίσης στην ελληνική γεωργία είχε ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1990, ωστόσο δεν άρχισε να γίνεται αισθητή παρά μόνο τη δεκαετία του 2000. Ένας από τους δείκτες που αποτυπώνουν αυτή την πορεία είναι το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα (ΓΟΕ). Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία (Eurostat, 2011), η πτώση του ήταν σταθερή μετά το 1994 και κατέληξε το 2010 στο μισό περίπου του επιπέδου του 1993. Με άλλα λόγια, μέσα σε 15 χρόνια, το συνολικό καθαρό εισόδημα που απομένει στις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκε περίπου στο μισό. Εκτός όμως από την πολύ σημαντική μείωση του ΓΟΕ σε απόλυτους όρους, αλλάζει και η σύνθεσή του. Ενώ μέχρι το 2000, το 1/3 του εισοδήματος των

παραγωγών προερχόταν από τις επιδοτήσεις της ΕΕ και τα υπόλοιπα 2/3 από το εισόδημα που αποκόμιζαν από την αγορά, κατά τα επόμενα χρόνια η αναλογία σταδιακά μεταβλήθηκε, έτσι μετά το 2008 οι επιδοτήσεις ξεπερνούσαν το 60% του γεωργικού εισοδήματος (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012, Μπουρδάρης, 2008, Μπουρδάρης, 2005). Η μείωση του εισοδήματος των εκμεταλλεύσεων από την αγορά, από τη μια μεριά, και το υψηλό και διαχρονικά αυξανόμενο ποσοστό των επιδοτήσεων στο γεωργικό εισόδημα, από την άλλη, δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο όχι μόνο τα χρονίζοντα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, αλλά και το πόσο εξαρτώμενη και ευάλωτη είναι στις αλλαγές του θεσμικού πλαισίου της ΕΕ.

Είναι γεγονός ότι μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ (1981), λειτουργώντας μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΠ, η αγροτική πολιτική προσανατολίστηκε όλο και περισσότερο προς την κατεύθυνση της είσπραξης των κοινοτικών επιδοτήσεων (τόσο των άμεσων, όσο και των έμμεσων), γεγονός που την κατέστησε περισσότερο ευάλωτη στις αποφάσεις της ΕΕ και την απομάκρυνε από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών γεωργικών προϊόντων βασίστηκε στην επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής, παρά στην υιοθέτηση στρατηγικών προσέγγισης φωλιών αγορών ή εστίασης σε συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή σε ένα επίπεδο που δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει επιτυχώς, γιατί έλειπαν εκ των πραγμάτων δύο βασικές προϋποθέσεις: η άφθονη γεωργική γη ή/και το πολύ χαμηλό κόστος εργασίας (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012). Και εάν κατά τη δεκαετία του 1990 εκπληρώθηκε εν μέρει η δεύτερη προϋπόθεση, αυτή του φτηνού εργατικού δυναμικού μέσω των μεταναστών (γεγονός που φάνηκε στα μακροοικονομικά δεδομένα, καθώς στα μέσα της δεκαετίας του '90, το γεωργικό προϊόν αυξήθηκε κατά 10%), η στενότητα της γεωργικής γης ήταν και θα συνεχίσει να είναι η προϋπόθεση που είναι αδύνατο να εκπληρωθεί.

Η επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής προσανατόλισε την αγροτική διαρθρωτική πολιτική που εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στη χώρα στην προώθηση της εντατικοποίησης των εκμεταλλεύσεων, η οποία εκφράστηκε μέσω των επενδύσεων (στις περισσότερες των περιπτώσεων υπερβολικές): στη μεν γεωργία στην εκμηχάνιση ή/και την άρδευση (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012), στη δε κτηνοτροφία στην ενσταβλισμένη εκτροφή ζώων. Ωστόσο, λόγω του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, ήταν προφανές ότι με αυτή την πολιτική ήταν αδύνατο να γίνουν ανταγωνιστικά τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα τόσο στην εγχώρια,

όσο και στη διεθνή αγορά. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, όπου ήταν εμφανέστατη η πορεία των γεωργικών εισοδημάτων, όπως φάνηκε παραπάνω.

Εν κατακλείδι, η αγροτική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών χαρακτηρίζεται από τη βραχυπρόθεσμη εισπρακτική λογική έναντι του μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού σχεδιασμού. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μέσω της μείωσης του κόστους δεν αξιοποίησε ευκαιρίες που παρέχονταν μέσω της ανάπτυξης συλλογικών δράσεων, οι οποίες θα ανέστρεφαν το εγγενές διαρθρωτικό μειονέκτημα του μικρού μέσου μεγέθους. Από την άλλη πλευρά, αυτή δηλαδή των ίδιων των παραγωγών, οι πενιχρές επιδόσεις στον τομέα της συλλογικότητας αποτελούν ένα ακόμη μεγάλο ζήτημα της ελληνικής γεωργίας. Η πλειοψηφία των συνεταιριστικών οργανώσεων αδυνάτισαν να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες της αγοράς, στις νέες απαιτήσεις των καταναλωτών, αλλά κυρίως των ίδιων των μελών τους, γεγονός που τους οδήγησε σε οικονομικά αδιέξοδα (Καμινάρη-Κλήμη και Παπαγεωργίου, 2010), και στην απαξίωσή τους τόσο από τα μέλη τους, όσο και από την ευρύτερη κοινωνία. Η αποσύνθεση και διάλυση πολλών συνεταιριστικών οργανώσεων, παρά τις ραγδαίες αλλαγές και κινδύνους που υφίσταται το γεωργικό επάγγελμα, εκφράζουν την έλλειψη συνοχής και επαγγελματικής συνείδησης αυτών που το ασκούν. Διατρέχοντας το σύγχρονο παραγωγικό και κοινωνικό υπόβαθρο των αγροτών, γίνεται αντιληπτή η δυσκολία διαμόρφωσης κοινών τόπων και κατ' επέκταση κοινών μορφών έκφρασης.

3. Η αιγοπροβατοτροφία στο Νομό Έβρου

Η κτηνοτροφία κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία, καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2012), συνεισφέρει με 2.6% στο ΑΕΠ της χώρας. Στον κλάδο απασχολούνται 380.000 οικογένειες και οι εργαζόμενοι σ' αυτόν αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού του πρωτογενή τομέα. Η αιγοπροβατοτροφία (8 εκατομμύρια πρόβατα και 5.5 εκατομμύρια αίγες) είναι ένας πολύ σημαντικός κλάδος από οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική άποψη, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του κλάδου αξιοποιεί τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές της χώρας μέσω των εκτατικών συστημάτων εκτροφής, ενώ οι άλλοι κλάδοι (αγελαδοτροφία, πτηνοτροφία, χοιροτροφία) εντοπίζονται στις πεδινές περιοχές της χώρας και σε εντατικά συστήματα εκτροφής (Καρελάκης κ.α., 2012). Πέρα από τα εκτατικά συστήματα εκτροφής, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες εφαρμόστηκαν

εντατικά συστήματα αιγοπροβατοτροφίας σε πεδινές περιοχές, με πολύ σημαντικές επενδύσεις σε υπερσύγχρονες μονάδες.

Στην περιοχή του Βόρειου Έβρου δραστηριοποιούνταν 632 αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις στις οποίες εκτρέφονται 68.466 αιγοπρόβατα (ΕΛΣΤΑΤ, 2012). Οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις του κλάδου στο Βόρειο Έβρο είναι μικτές, όπως συνηθίζεται και σε όλη την Ελλάδα, δηλαδή εκτρέφουν εκτός από πρόβατα και έναν αριθμό αιγών. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκμεταλλεύσεων (81,1%) εκτρέφει κοπάδια που δεν ξεπερνούν τα 300 πρόβατα, γεγονός που δείχνει την τάση επικράτησης εκμεταλλεύσεων μικρού έως και μεσαίου μεγέθους. Πολύ μικρός είναι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν πάνω από 300 πρόβατα (το 8,3% των εκμεταλλεύσεων) στις οποίες όμως εκτρέφονται το 33,1% των προβάτων του Βόρειου Έβρου. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα, στην περιοχή υπάρχει ένας πυρήνας αιγοπροβατοτρόφων που εφάρμοσαν εντατικά συστήματα παραγωγής, μέσω σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε κτιριακό και μηχανολογικό εξοπλισμό. Παρά τις επιδοτήσεις, το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων αυτών πραγματοποιήθηκε μέσω δανείων. Οι επενδύσεις, όμως, που πραγματοποιήθηκαν συχνά δεν ήταν ορθολογικές, βασίστηκαν δε σε ελλιπή δεδομένα, που οδήγησαν σε υπερεκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους.

Η μείωση των εισοδημάτων που επέφερε η χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία οφείλεται στη μεγάλη αύξηση των τιμών των εισροών, οι οποίες ήδη από το 2005 είχαν ξεπεράσει τις τιμές των εκροών (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2012) ενώ οι τιμές των κτηνοτροφικών προϊόντων παρέμειναν σταθερές ή και μειώθηκαν, επηρέασε όσους πραγματοποίησαν τέτοιες επενδύσεις. Η κατάσταση έγινε απολύτως ασφυκτική όταν οι γακτοβιομηχανίες έπαψαν να είναι συνεπείς στις πληρωμές του γάλακτος. Στις σημερινές συνθήκες, μερίδα των προβατοτρόφων αδυνατούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους προς τις τράπεζες, γεγονός που τους θέτει μπροστά στην πιθανότητα μιας χρεοκοπίας. Εκτός, λοιπόν, από την επίδραση της χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οποία επηρέασε το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον, η φύση και το μέγεθος των επενδύσεων αυτών αποτέλεσαν κύριους παράγοντες που συνέτειναν στη μείωση των εισοδημάτων.

Αδυνατώντας να ελέγξουν το κόστος παραγωγής τους και με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία, οι παραγωγοί της περιοχής στράφηκαν στη συλλογικότητα, με την ελπίδα ότι θα μπορέσει να ελαφρύνει μέρος ή και το σύνολο των υποχρεώσεών τους. Πράγματι, η ίδρυση του Συνεταιρισμού «Θρακών Αμνός», ο

οποίος σήμερα αριθμεί 145 μέλη, αύξησε τη διαπραγματευτική δύναμη των αιγοπροβατοτρόφων της περιοχής, καθώς πέτυχε καλύτερες τιμές γάλακτος και, κυρίως, κανονικότητα στη ροή των πληρωμών από την πλευρά της γαλακτοβιομηχανίας. Αυτή η αύξηση των προσόδων, σε συνδυασμό με τη βελτίωση της εμπορίας των προϊόντων και κυρίως της ψυχολογίας των παραγωγών, αποτελούν σήμερα, κατά τους παραγωγούς, τις βασικές συνιστώσες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον κλάδο σε έξοδο από την κρίση.

4. Μεθοδολογία έρευνας

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται συγκριτικά τα αποτελέσματα πρωτογενούς έρευνας σε δείγμα 41 αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2010 και επαναλήφθηκε το 2013. Η έρευνα διεξήχθη το 2010 με τη μέθοδο της λογιστικής παρακολούθησης των εκμεταλλεύσεων, πραγματοποιώντας προσωπικές συνεντεύξεις με τους παραγωγούς, με τη χρήση κατάλληλα διαρθρωμένου ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε ερωτήσεις βάσει των οποίων καταγράφηκαν τεχνικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν τη διαχείριση των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Κατά την επανάληψη της έρευνας το 2013 επικαιροποιήθηκαν στοιχεία που αφορούν στο μέγεθος του κοπαδιού, τη γεωργική καλλιεργούμενη έκταση, τη χρήση του μεταβλητού κεφαλαίου, την παραγωγή προϊόντων και τις τιμές τους και τη διαθέσιμη και καταβαλλόμενη εργασία. Τα δεδομένα των δύο περιόδων αξιοποιούνται σε μια τεχνικοοικονομική ανάλυση (Κιτσοπανίδης, 2006), μέσα από την οποία διαφαίνονται τα προβλήματα που υπήρχαν το 2010 και οι επιπτώσεις της κρίσης το 2013, ενώ αποτυπώνονται και οι στρατηγικές που εφάρμοσαν οι παραγωγοί κατά το διάστημα αυτό.

5. Αποτελέσματα έρευνας

5.1. Χαρακτηριστικά των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων

Στον Πίνακα 1 παρατίθενται βασικά χαρακτηριστικά των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος για τις δύο περιόδους που εξετάζονται. Μεταξύ των χαρακτηριστικών που ελήφθησαν υπόψη στην ανάλυση, η εφαρμογή βόσκησης αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την κατανόηση των εξελίξεων στον κλάδο της αιγοπροβατοτροφίας στην περιοχή. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το 2010 επτά από τις 41 εκμεταλλεύσεις εφάρμοζαν εντατικό σύστημα εκτροφής και δεν

στηρίζονταν στη βόσκηση. Πρόκειται για αμιγώς προβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες επένδυσαν σε ζωικό κεφάλαιο υψηλής αξίας (κυρίως φυλές Χίου και Lacaune). Εντούτοις, το 2013 ακόμα και αυτές οι εκμεταλλεύσεις ξεκίνησαν την εφαρμογή βόσκησης, ώστε να περιορίσουν τις δαπάνες χορήγησης χονδροειδών ζωοτροφών. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των υπόλοιπων 34 εκμεταλλεύσεων, οι οποίες ήδη εφαρμόζαν βόσκηση το 2010, επέκτεινε την εφαρμογή της μέχρι το 2013.

Μια από τις βασικές επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας διαφαίνεται στη μείωση του μέσου μεγέθους των κοπαδιών κατά 32 ζώα, από 246,2 αιγοπρόβατα το 2010 σε 214,3 το 2013. Πρόκειται για μείωση κατά 13% περίπου, η οποία συνεπάγεται χαμηλότερο βαθμό αξιοποίησης του διαθέσιμου σταθερού κεφαλαίου και κυρίως του κτηριακού εξοπλισμού. Οι βασικότερες αιτίες της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών είναι αφενός η αδυναμία συνέχισης της διαχείρισης σχετικά μεγάλων εκτροφών, λόγω της οικονομικής στενότητας, που δεν επιτρέπει την προμήθεια ζωοτροφών, όσο και αφετέρου η μείωση της χρήσης ξένης μισθωμένης εργασίας. Ως συνέπεια, περιορίστηκε η πωλούμενη ποσότητα γάλακτος και κρέατος κατά περίπου 20% και 13,5% αντίστοιχα. Καθίσταται προφανής ο περιορισμός του κύκλου εργασιών των εκμεταλλεύσεων, καθώς και η ουσιαστική μείωση της παραγωγικότητάς τους.

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Αριθμός εκμεταλλεύσεων	41	41
Εφαρμογή βόσκησης	34	41
2. Μέσο μέγεθος κοπαδιού	246,2	214,3
3. Μέση πωλούμενη ποσότητα γάλακτος (τον.)	33,2	26,6
4. Μέση ποσότητα πωλούμενου κρέατος (kg)	1715,6	1482,3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Στον Πίνακα 2 παρατίθενται τεχνικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση των 41 εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Μεταξύ των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της έρευνας συγκαταλέγεται η μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης για παραγωγή ζωοτροφών. Πράγματι, παρατηρείται μια μείωση κατά 8% και 26% περίπου στην καλλιεργούμενη ξηρική και αρδευόμενη έκταση αντίστοιχα. Οι κυριότεροι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη

εντοπίζονται στην αύξηση των τιμών των αναλωσίμων εισροών της φυτικής παραγωγής (σπόρων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων αλλά και του πετρελαίου). Έτσι, ενώ θα ανέμενε κανείς πως οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις θα κατέφευγαν στη χορήγηση ιδιοπαραγόμενων ζωοτροφών, η έλλειψη κεφαλαίου κατέστησε ουσιαστικά αδύνατη την προμήθεια αναλωσίμων εισροών και δεν επέτρεψε, έτσι, την περαιτέρω σύνδεση της ζωικής παραγωγής με τη φυτική. Αντίθετα, οι εκμεταλλεύσεις στράφηκαν περισσότερο προς τη βόσκηση σε κοινοτικούς λειμώνες για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των ζώων.

Σε αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση στη διαχείριση του κοπαδιού οφείλεται η μείωση της μέσης απόδοσης των κοπαδιών σε γάλα. Η μείωση αυτή αντιστοιχεί σε 8% περίπου (από 125,4 σε 115,3 kg/θηλυκό γαλακτοπαραγωγή) και αντανakλά τη μείωση της χορήγησης καρπού και συμπυκνωμένων ζωοτροφών, γενικότερα, η οποία υποκαθίσταται από τη βόσκηση. Η αύξηση των τιμών των δημητριακών (καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι) σε συνδυασμό με την αύξηση των μεταβλητών δαπανών της φυτικής παραγωγής, αποτελούν το βασικό παράγοντα μείωσης των αποδόσεων, ενώ η έλλειψη ρευστότητας, η οποία καταγράφηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο σε αρκετές εκμεταλλεύσεις, λόγω καθυστέρησης πληρωμής από τις γαλακτοβιομηχανίες, εντείνει τις δυσκολίες στη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων. Σημειώνεται ότι ειδικά σε εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν φυλές υψηλής παραγωγικότητας, η αδυναμία χορήγησης ζωοτροφών δεν επιτρέπει την αξιοποίηση των θετικών χαρακτηριστικών των εκτρεφόμενων ζώων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, η μετάβαση από το 2010 στο 2013 επέφερε μια αύξηση στην καταβαλλόμενη εργασία στην εκμετάλλευση. Έτσι, το 2010 η απαιτούμενη εργασία ήταν 31,6 ώρες/προβατίνα και διαμορφώνεται σε 35,0 ώρες/προβατίνα το 2013. Φαίνεται πως η γεωργική/κτηνοτροφική οικογένεια επιχειρεί να υποκαταστήσει το συντελεστή παραγωγής «κεφάλαιο» με την εργασία, ώστε να συνεχίσει να διαχειρίζεται την οικογενειακή εκμετάλλευση. Πράγματι, η μεταβολή αυτή συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αύξηση των ωρών οικογενειακής καταβαλλόμενης εργασίας (από 24,3 σε 31,8 ώρες/προβατίνα) και μείωση της ξένης καταβαλλόμενης εργασίας (από 7,3 σε 3,2 ώρες/προβατίνα). Διαπιστώνεται, λοιπόν, η επιλογή μιας στρατηγικής «αναδίπλωσης» της οικογένειας, καθώς επιδιώκεται η μείωση της καταβαλλόμενης αμοιβής της ξένης εργασίας και η υποκατάστασή της από την οικογενειακή, της οποίας το εναλλακτικό κόστος χρήσης (η αμοιβή της) δεν επιβαρύνει τις καταβαλλόμενες δαπάνες της εκμετάλλευσης.

Όπως προκύπτει από την περιγραφική ανάλυση των δεδομένων του δείγματος, μόλις 3 από τις συζύγους των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων (ποσοστό 7,3%) ασκούν σήμερα εξωγεωργικό επάγγελμα. Από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες απασχολούνται αποκλειστικά στο νοικοκυριό και στην ανατροφή των τέκνων. Έτσι, κατά την περίοδο της κρίσης, η εκμετάλλευση κατέφυγε στη «φτηνή» και άμεσα διαθέσιμη εργασία της συζύγου. Το 2013 η απασχόληση των συζύγων ήταν μια κοινή στρατηγική αντιμετώπισης της οικονομικής δυσπραγίας, η οποία παρατηρήθηκε σε 36 από τις 41 εκμεταλλεύσεις του δείγματος, η οποία, ανάλογα με το μέγεθος και τις ανάγκες της εκμετάλλευσης, ήταν μερική ή πλήρης.

Πίνακας 2. Τεχνικά και οικονομικά δεδομένα του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Καλλιεργούμενη έκταση (στρ.)	141,5	117,0
Ξηρική	70,4	64,6
Αρδευόμενη	71,1	52,4
2. Απόδοση γάλακτος (kg/προβατίνα)	125,4	115,3
3. Μέση τιμή γάλακτος (€/kg)	0,92	0,93
4. Μέση τιμή κρέατος αμνού (€/kg)	4,45	4,12
5. Απαιτούμενη εργασία (ώρες/προβατίνα)	31,6	35,0
Οικογενειακή (ώρες/προβατίνα)	24,3	31,8
Μισθωμένη (ώρες/προβατίνα)	7,3	3,2

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η σύγκριση των μέσων τιμών του γάλακτος και του κρέατος αναδεικνύουν την επίδραση της συλλογικής δράσης των παραγωγών στην οικονομικότητα των εκτροφών τους. Πρόκειται για τα δύο κύρια προϊόντα των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Ενώ, λοιπόν, η τιμή του κρέατος αμνού παρουσιάζει μείωση κατά 7,5% περίπου, η μέση τιμή του γάλακτος παρουσιάζει μια μικρή αύξηση από 0,92 σε 0,93 €/kg. Η πρώτη διαμορφώνεται ατομικά για κάθε παραγωγό, ενώ η δεύτερη επηρεάζεται άμεσα από τη συλλογική διαπραγμάτευση των παραγωγών που είναι μέλη του Συνεταιρισμού. Δεδομένης της αύξησης του κόστους παραγωγής των αγοραζόμενων ζωοτροφών, η αύξηση αυτή κρίνεται μικρή και δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις εισοδηματικές απώλειες. Εντούτοις, παρέχει μια χαρακτηριστική εικόνα των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του Συνεταιρισμού.

Στον Πίνακα 3 παρατίθεται συγκριτικά η διάρθρωση των δαπανών παραγωγής των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων το 2010 και το 2013. Το κύριο

συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι η επιβεβαίωση της εντατικοποίησης των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων ως προς το κεφάλαιο, καθώς οι δαπάνες κεφαλαίου συμμετέχουν κατά τα δύο τρίτα περίπου στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών. Η διάρθρωση των δαπανών κατά τις δύο εξεταζόμενες περιόδους δε μεταβάλλεται ουσιαστικά, ενώ παρατηρείται και μια μικρή σχετικά μείωση των συνολικών δαπανών κατά 4% περίπου. Η μείωση αυτή προκαλείται από μια μικρή μείωση του ενοικίου του εδάφους και από μια μείωση των δαπανών κεφαλαίου. Εντούτοις, ενώ μειώνονται οι συνολικές παραγωγικές δαπάνες, οι δαπάνες ανά προβατίνα αυξάνονται το 2013 σε 347,0€ από 314,4€ το 2013, γεγονός που αποτυπώνει πως σε περίοδο κρίσης η ανταγωνιστικότητα, όπως εκφράζεται μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής, μειώνεται.

Πίνακας 3. Σύνθεση των παραγωγικών δαπανών των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010			2013		
	€	€/προβατίνα	Ποσοστό (%)	€	€/προβατίνα	Ποσοστό (%)
1. Ενοίκιο εδάφους	4947,0	20,1	6,4	3581,9	16,7	4,8
2. Δαπάνες εργασίας	21725,3	88,2	28,1	21887,9	102,1	29,4
Τεκμαρτές	18143,1	73,7	23,4	20437,9	95,4	27,5
Καταβαλλόμενες	3582,1	14,5	4,7	1450,0	6,8	1,9
3. Δαπάνες κεφαλαίου	50756,1	206,1	65,6	48884,7	228,1	65,7
Μεταβλητό κεφάλαιο	28060,6	114,0	36,2	26189,2	122,2	35,2
Λοιπές δαπάνες ζωικ. παρ.	6248,7	25,4	8,1	4614,7	21,5	6,2
Αγορά ζωοτροφών	12757,6	51,8	16,5	11395,1	53,2	15,3
Δαπάνες φυτ. παραγωγής	9054,3	36,8	11,7	10179,4	47,5	13,7
Σταθερό κεφάλαιο	22695,5	92,2	29,3	22695,5	105,9	30,5
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡ/ΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	77428,4	314,4	100,0	74354,5	347,0	100,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η ερμηνεία αυτής της σύνθεσης των παραγωγικών δαπανών του 2013 θα πρέπει να αναζητηθεί στις τιμές των εισροών. Σε ό,τι αφορά το έδαφος, η μείωση του ενοικίου οφείλεται σε αντίστοιχη μείωση του καταβαλλόμενου, αλλά και του τεκμαρτού ενοικίου, εξελίξεις που πηγάζουν από τη μείωση της αξίας της γης στην περιοχή. Παρόλα αυτά, συνεκτιμώντας τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, παρατηρεί κανείς ότι η μείωση της αξίας του εδάφους δεν αποτέλεσε κίνητρο για αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων ως προς τους κλάδους φυτικής παραγωγής, λόγω

των αυξημένων τιμών των εισροών και της οικονομικής δυσπραγίας. Έτσι, οι δαπάνες εδάφους ανά προβατίνα παρουσιάζουν μείωση από 20,1 σε 16,7€/προβατίνα.

Ως προς τις δαπάνες εργασίας συμμετέχουν κατά 29,4% επί των συνολικών δαπανών το 2013 από 28,1% το 2010. Η αύξηση αυτή, σε συνδυασμό με τη μείωση του μέσου μεγέθους του κοπαδιού, συνεπάγονται ουσιαστική αύξηση των δαπανών εργασίας ανά προβατίνα, από 88,2€ σε 102,1€, εύρημα που επιβεβαιώνει την υποκατάσταση του κεφαλαίου από την εργασία. Μάλιστα, αποτυπώνεται η στροφή προς την οικογενειακή εργασία, η οποία συμμετέχει στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών κατά 27,5% το 2013 έναντι 23,4% το 2010.

Εξετάζοντας τις δαπάνες κεφαλαίου, προκύπτει ότι οι δαπάνες του σταθερού κεφαλαίου (απόσβεση, τόκοι, ασφάλιστρα, συντήρηση) είναι η βασικότερη πηγή δαπανών για τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση. Μάλιστα, η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών το 2013 παρουσιάζει μια ελαφρά αύξηση σε σχέση με το 2010 (από 29,3% σε 30,5%). Η ουσιαστική αύξηση των δαπανών σταθερού κεφαλαίου ανά προβατίνα (από 92,2 σε 105,9 €/προβατίνα) αναδεικνύει το πρόβλημα που πηγάζει από την ελλιπή αξιοποίηση των διαθέσιμων υποδομών, λόγω μείωσης του μεγέθους των κοπαδιών, η οποία συνεπάγεται μη ορθολογική αξιοποίηση των υπόλοιπων συντελεστών παραγωγής και εντείνοντας, εν τέλει, την αύξηση του κόστους παραγωγής.

Ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο, παρατηρείται μείωση των συνολικών δαπανών για αγορά ζωοτροφών και τον κλάδο της ζωικής παραγωγής και αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής. Όμως, όταν οι δαπάνες αυτές ανάγονται ανά προβατίνα, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του κόστους διατροφής των ζώων, λόγω αύξησης των δαπανών για αγοραζόμενες ζωοτροφές (από 51,8 σε 53,2 €/προβατίνα), κυρίως όμως λόγω της επιβάρυνσης που προκύπτει από αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής (από 36,8€/προβατίνα σε 47,5€/προβατίνα). Εδώ αποτυπώνονται οι επιπτώσεις της αύξησης του κόστους των εισροών, καθώς, ενώ η διατροφή των κοπαδιών στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη βόσκηση, η εκμετάλλευση επιβαρύνεται με επιπλέον δαπάνες διατροφής, αν και χορηγεί μικρότερες ποσότητες ζωοτροφών. Το ίδιο επιβεβαιώνεται εξετάζοντας τις συνολικές δαπάνες κεφαλαίου ανά προβατίνα, οι οποίες αυξάνονται από 206,1€ σε 228,1€.

5.2. Οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων

Οι μεταβολές στα οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος παρατίθενται στον Πίνακα 4. Η ακαθάριστη πρόσδοδος της «μέσης» αντιπροσωπευτικής εκμετάλλευσης μειώνεται κατά 18% περίπου, ως αποτέλεσμα, κυρίως, της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών. Η ακαθάριστη πρόσδοδος ανά προβατίνα παρουσιάζει μείωση κατά 6,6% περίπου, η οποία αποτυπώνει την επίπτωση των μειωμένων αποδόσεων γάλακτος και των χαμηλότερων τιμών κρέατος, ενώ περιορίζεται λόγω της επίτευξης καλύτερων τιμών γάλακτος, λόγω της συλλογικής διαπραγμάτευσης μέσω του Συνεταιρισμού.

Πίνακας 4. Οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

Οικονομικά αποτελέσματα	2010		2013	
	€	€/προβατίνα	€	€/προβατίνα
Ακαθάριστη πρόσδοδος	38377,1	155,8	31180,1	145,5
Δαπάνες	77428,3	314,4	74354,5	347,0
Καθαρό κέρδος/Ζημία	-39051,2	-158,6	-43174,4	-201,5
Ακαθάριστο κέρδος	10316,5	41,9	4990,9	23,3
Πρόσοδος εργασίας	-17325,9	-70,4	-21286,4	-99,3
Γεωργικό εισόδημα	-5797,4	-23,5	-11123,0	-51,9

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η μείωση της ακαθάριστης προσόδου είναι συγκριτικά υψηλότερη από τη μείωση των παραγωγικών δαπανών και αυτό συνεπάγεται την περαιτέρω αύξηση της ζημίας που παρουσιάζουν οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Ήδη από το 2010, η μέση αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση λειτουργούσε με ζημία 39051,2€ ή 158,6€/προβατίνα, όμως το 2013 η ζημία αυξάνεται ουσιαστικά σε 43174,4€ ή σε 201,5€/προβατίνα. Είναι, έτσι, σαφές πως η λειτουργία των εντατικής μορφής εκμεταλλεύσεων ήταν ήδη μη συμφέρουσα από το 2010 και η επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος απλά ενέτεινε το πρόβλημα.

Η περιορισμένη ρευστότητα των εκμεταλλεύσεων αποτυπώνεται στο χαμηλό ακαθάριστο κέρδος που επιτυγχάνει η «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση του δείγματος. Πράγματι, το συνολικό ακαθάριστο κέρδος μειώνεται κατά 51,6% από το 2010 ως το 2013, ενώ όταν εκφράζεται ανά προβατίνα η μείωση αγγίζει το 44,3%. Δεδομένου ότι το ακαθάριστο κέρδος εκφράζει το χρηματικό ποσό που απομένει

στον παραγωγό μετά την πληρωμή των άμεσων δαπανών του (δηλαδή των μεταβλητών δαπανών), καθίσταται προφανής η δυσχέρεια αντιμετώπισης των δαπανών σταθερού κεφαλαίου, εδάφους και εργασίας.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα παρατήρηση διαφαίνεται μέσα από την περαιτέρω μείωση της προσόδου εργασίας των εκμεταλλεύσεων. Η μείωση κατά 22,8% της προσόδου εργασίας δείχνει τη δυσχερή κατάσταση των εκμεταλλεύσεων. Συγχρόνως, όμως, αυτό που είναι σημαντικότερο είναι πως η πρόσοδος εργασίας είναι αρνητική, συνεπώς η απασχόληση στην αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν είναι συμφέρουσα, ακόμα και σε ένα οικονομικό περιβάλλον με ελάχιστες ή και μηδενικές ευκαιρίες απασχόλησης.

Προς την ίδια κατεύθυνση υποδεικνύει και το αρνητικό γεωργικό εισόδημα. Ήδη από το 2010 ήταν αρνητικό (-23,5€/προβατίνα), γεγονός που από τότε αναδείκνυε πως η «μέση» αντιπροσωπευτική αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν ήταν βιώσιμη. Το αρνητικό γεωργικό εισόδημα υπερδιπλασιάστηκε μέχρι το 2013, οπότε και φάνηκε ότι όλοι οι συντελεστές παραγωγής που αξιοποιούνται στην εκμετάλλευση υπαμείβονται.

6. Συμπεράσματα - Συζήτηση

Ο τομέας της αιγοπροβατοτροφίας, όπως και γενικότερα ο αγροτικός τομέας στη χώρα καλείται να μεταβεί στη βιωσιμότητα, της οποίας τα στοιχεία αναζητά, απομακρυνόμενη από την «ουτοπική» επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής ως παράγοντα αύξησης της ανταγωνιστικότητας, καθώς, όπως απέδειξε η έρευνα, δεν είναι ικανή να αναστρέψει τις επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας. Φαίνεται πως η μετάβαση αυτή είναι μια δυναμική διαδικασία αλλαγών όχι μόνο στην τεχνολογία και την οικονομία, αλλά και την κοινωνία, τους θεσμούς, τις αξίες.

Η σημερινή κρίση ανέδειξε εγγενή προβλήματα των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν να κάνουν με διαρθρωτικά και οργανωτικά προβλήματα, με την κρίση των θεσμών στις αγροτικές κοινωνίες, την κρίση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και κράτους, την στρέβλωση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και ιδιωτικού τομέα. Η ισορροπία της περασμένης δεκαετίας ήταν πλαστική, καθώς οι βάσεις της δεν ήταν στέρεες. Στηριζόταν σε μη ορθολογικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν με υπερβολικό δανεισμό, σε ελλιπή πληροφόρηση σχετικά με την αγορά, σε μη υγιείς σχέσεις με τους συμβουλευτικούς φορείς, τόσο τους δημόσιους όσο και τους ιδιωτικούς.

Οι δράσεις των παραγωγών σήμερα για να αντιμετωπίσουν την κρίση έχουν μια «αμυντική» αφετηρία, καθώς δεν ήταν προετοιμασμένοι για αυτές τις καταστάσεις, όπως άλλωστε και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς η επιβίωση του προϋπάρχοντος καθεστώτος είναι αδύνατη στις σημερινές συγκυρίες, οι παραγωγοί καλούνται να μεταβούν σε ένα νέο επίπεδο ισορροπίας, που προς το παρόν αναζητούν τις βάσεις του. Η μετάβαση στο νέο επίπεδο δεν μπορεί να γίνει χωρίς απώλειες. Οι απώλειες αυτές είναι υλικές, αλλά και ηθικές. Υλικές, καθώς ένας αριθμός κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων οδηγείται στην εξαφάνιση, άλλες αναγκάζονται να μειώσουν το ζωικό κεφάλαιο ή τον μηχανολογικό τους εξοπλισμό, ενώ οι πιο ήπιες είναι οι αλλαγές στη διατροφή των ζώων. Ηθικές, καθώς όπως δηλώνουν οι παραγωγοί έχουν χάσει την αξιοπιστία τους ως επιχειρηματίες στην τοπική κοινωνία και κατά συνέπεια την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό τους. «Ο λόγος μου έπιανε τόπο στην περιοχή μου. Τώρα δε με εμπιστεύονται. Αυτό για μένα είναι το χειρότερο». Μπορεί η τοπική κοινωνία να αντιλαμβάνεται τους εξωγενείς παράγοντες που τους οδήγησαν στη σημερινή κατάσταση και να μην επιρρίπτει άμεσα ευθύνες, ωστόσο κάποιος παραγωγός δηλώνει «ντρέπομαι πια να πάω στο καφενείο».

Η αγροτική οικογένεια αναδιπλώνεται και αναζητά λύσεις εκ των έσω. Δεν ελπίζει πλέον σε εξωτερικές βοήθειες από ΕΕ (επιδοτήσεις), Κράτος (συμβουλευτικές υπηρεσίες), Τράπεζες (για δάνεια), ιδιωτικός τομέας (συμβουλευτικές υπηρεσίες). Αναδιπλώνεται και ανατρέχει στη μόνη σταθερή της βάση που είναι η οικογενειακή εργασία, τόσο του ίδιου του αρχηγού της εκμετάλλευσης, όσο και των υπόλοιπων μελών της, κατά κύριο λόγο της συζύγου. Επανανακαλύπτει τη συνεισφορά της οικογενειακής εργασίας στη λειτουργία της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης. Παράλληλα στρέφεται και στην ίδια την κοινότητα και προσπαθεί να θυμηθεί παλιές ή να δημιουργήσει νέες συνέργειες μεταξύ των μελών της. Επανανακαλύπτει την αξία των συλλογικοτήτων και μέσω αυτών προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις πρωτόγνωρες δυσκολίες. Η ίδρυση και η λειτουργία του Συνεταιρισμού φαίνεται πως παρέχει τη μόνη, ίσως, προοπτική για τον κλάδο στην περιοχή.

Ωστόσο, αυτή η αναδίπλωση είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει εσωστρέφεια και δυσπιστία μελλοντικά σε οτιδήποτε νέο και καινοτόμο. Πράγματι, όσοι επένδυσαν στο σύστημα της εντατικής κτηνοτροφίας κατά την περασμένη δεκαετία εισήγαγαν μια σημαντική καινοτομία για την περιοχή. Η τοπική κοινωνία αναγνώρισε στα πρόσωπά τους τους τολμηρούς καινοτόμους. Σήμερα, το αδιέξοδο στο οποίο έχουν οδηγηθεί

καθιστά, τόσο τους ίδιους όσο και την ευρύτερη τοπική κοινωνία, επιφυλακτικούς σε οποιαδήποτε καινοτόμα δράση.

Η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι προβατοτρόφοι του Νομού Έβρου αντικατοπτρίζει λίγο πολύ την κατάσταση των παραγωγών της χώρας που έκαναν σημαντικές επενδύσεις στη γεωργική/κτηνοτροφική τους εκμετάλλευση κατά την τελευταία δεκαετία. Πέρα από τις ατομικές ή/και συλλογικές προσπάθειες που καταβάλλουν οι ίδιοι και πέρα από το πόσο αυτές θα κριθούν αποτελεσματικές στο εγγύς μέλλον, ζητούμενο για το απώτερο μέλλον εξακολουθεί να παραμένει η υπέρβαση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας μέσα από τις θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις με στόχο την προώθηση της συλλογικότητας ως ένα σταθερό μηχανισμό τόσο αντιμετώπισης κρίσεων, όσο, και κυρίως, μηχανισμού διαπραγμάτευσης μεταξύ των παραγωγών και της ευρύτερης κοινωνίας και του κράτους για το ρόλο της γεωργίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Με άλλα λόγια, ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τη γεωργία και την ύπαιθρο, δηλαδή την αναγνώριση τόσο από τους ίδιους τους παραγωγούς όσο και από την ευρύτερη κοινωνία των πολλαπλών ρόλων που επιτελεί εντός των σύγχρονων κοινωνιών, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των δημόσιων πολιτικών για τη στήριξή της. Με άλλα λόγια, οι σημερινές καταστάσεις κρίσης που βιώνουν οι γεωργοί και κτηνοτρόφοι της χώρας δίνει το έναυσμα για μια εξ' αρχής συζήτηση για το ρόλο της γεωργίας στην οικονομία, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία. Ο ευρύτερος αυτός ρόλος του κτηνοτροφικού επαγγέλματος αποτυπώνεται σε αυτό που δήλωσε ένας από τους προβατοτρόφους της έρευνας: «συσσωρεύω ζημίες, αλλά *συνεχίζω*».

Ευχαριστίες

Η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Διερεύνηση του πολυλειτουργικού ρόλου των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονοτικές περιοχές του βορείου Έβρου», το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Επιτροπή Ερευνών του Αλεξάνδρειου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης.

Βιβλιογραφία

ΕΛΣΤΑΤ (Ελληνική Στατιστική Αρχή) (2012). www.statistics.gr

Καμινάρη – Κλήμη, Ο. και Παπαγεωργίου, Κ.Λ. (2010). Κοινωνική Οικονομία: Μια πρώτη προσέγγιση. Ελληνοεκδοτική, σελ. 247.

- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος, Ν. (2012). Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές. Retrieved on May 2013 from: <http://ardini-rixi.gr/archives/3811>
- Καρελάκης, Χ., Άμπας, Ζ. και Πολύμερος, Κ. (2012). Τακτικές Διαχείρισης Κτηνοτροφικών Μονάδων σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης. 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας Α.Π.Θ., 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη
- Κιτσοπανίδης, Γ. (2006) Οικονομική Ζωικής Παραγωγής. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Μπουρδάρης Δ. (2005). Η στήριξη της ελληνικής γεωργίας κατά την περίοδο 1989-1997: Συμπεράσματα και κριτική. 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αγρότυπος, Θεσσαλονίκη, σσ. 145-153.
- Μπουρδάρης Δ. (2008). Δημοσιονομικές πτυχές της εφαρμογής της ΚΑΠ στην Ελλάδα», στο Ελληνική Γεωργία και Αγροτική Πολιτική. Κριμπάς Κ. και Λουλούδης Λ., (Επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, σσ. 51-58.
- ΠΑΣΕΓΕΣ (2012). Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αγροτική Οικονομία της Ελλάδος. Αθήνα.
- Ψυχουδάκης, Α. (1998). Σημειώσεις Γεωργικής Πολιτικής. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας
- Cessna, J. (2010). Situation and Outlook for the U.S. Dairy Industry, Published on Agricultural Outlook Forum 2010, retrieved on October 2010 from: http://www.usda.gov/oce/forum/2010_Speeches/Speeches/DairyOutlook2010.pdf
- DiNapoli, T. P., and Bleiwas, K. B. (2010). The Role of Agriculture in the New York State Economy, New York State Comptroller, Report 21-2010, retrieved on March 11, 2012 from <http://www.osc.state.ny.us/reports/other/agriculture21-2010.pdf>
- Eurostat (2011). Economic Accounts of Agriculture. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture>
- Franks J.R. (1998). Predicting Financial Stress in Farm Businesses. European Review of Agricultural Economics, Vol. 25, pp. 30-52.
- Kitching, J., Blackburn, R., Smallbone, D., and Dixon, S. (2009). Business Strategies And Performance During Difficult Economic Conditions, for the Department Of Business Innovation And Skills (BIS), June 2009, URN 09/1031.

- Laitinen, E.K. (2000). Long-term success of adaptation strategies: evidence from Finnish companies, *Long Range Planning*, Vol. 33, pp. 805-30.
- Pearce, J.A. and Michael, S.C. (1997). Marketing strategies that make entrepreneurial firms recession resistant, *Journal of Business Venturing*, Vol. 12, pp. 301-14.
- Schumpeter, Joseph A. (1945). "The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialistic Tendencies," in *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, edited by Richard Swedberg, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Whatmore, S., Munton, R., Little, J., and Marsden, T. (1987). Towards a Typology of Farm Businesses in Contemporary British Agriculture, *Sociologia Ruralis* XXVII (1), pp. 20-37.
- Zehir, C. (2005). The activation level of crises and the change of strategic targets of enterprises in Turkey during the depression era, *Journal of the American Academy of Business*, Vol. 5, No. 2, pp. 293-299.